

Er is weer landschapsenergie. De impasse, die ontstond nadat de regering in 2012 het nationale landschapsbeleid liet vallen, is voorbij. Met het oog op de grote transities en de bijbehorende opgaven worden tal van initiatieven gepresenteerd om het landschap te vernieuwen en de kwaliteit ervan te verhogen. Wat is er gaande?

Landschap is er overal en altijd. Maar het verandert wel, vooral door intensivering en schaalvergroting van de landbouw, verstedelijking en klimaatverandering. Het Nederlandse landschap is gelijkvormiger geworden. Het tuinbouwlandschap rond mijn geboortedorp is verdwenen onder huizen. Het Kromme Rijnlandschap van mijn studietijd is door uitbreidend Houten versteend, door snelwegen versnipperd en door maisakkers minder zichtbaar geworden. Zelfs onze Nationale Landschappen verstedelijken (www.clo.nl/indicatoren/nl1513). Het zijn veranderingen die gepaard gaan met verlies van biodiversiteit en die mensen pijn doen (Boer, 2018).

De komende decennia zullen grote transities een enorme impact hebben op het landschap: de energietransitie (windmolens, zonneparken, energie-infrastructuur), klimaatadaptatie en waterveiligheid (aanpak van het riviersysteem), verstedelijking (nieuwe woningen), mobiliteit, circulaire economie, circulaire en natuurinclusieve landbouw en de ontwikkeling van een robuust nationaal natuurnetwerk. Ook het herstel van het veenweidelandschap valt hieronder. Het zijn transities die spelen op alle schaalniveaus, ook op nationale en Europese schaal. Ze vragen om nieuwe landschapsenergie én om nationaal beleid.

Landschapsenergie

Op 3 december 2018 werden tijdens de conferentie *Nederland verandert*, georganiseerd door de Raad voor het Cultureel Erfgoed (RCE), enthousiast vele plannen gepresenteerd voor onder meer de energietransitie,

de landbouw en het landelijk gebied en het cultureel erfgoed (www.magazine-on-the-spot.nl/nederland-verandert). De prijswinnaars van 'Brood en Spelen' werden getoond, met hun ontwerpen voor innovatieve activiteiten in het landelijk gebied. Rijksbouwmeester Van Alkemade introduceerde 'Panorama Nederland', een toekomstbeeld voor de ruimtelijke inrichting van Nederland waarin het nieuwe landschap een prominente plaats inneemt. En dit was maar één van de vele studiedagen waarin landschap centraal staat. Deze energie voor het landschap staat echter wel in schril contrast met de plek die landschap inneemt in nationaal beleid en wetenschappelijk onderzoek.

Landschapsbeleid

In 2012 schafte de Nederlandse regering het nationale landschapsbeleid grotendeels af en nam daarmee afstand van de Europese Landschapsconventie (Dessing & Pedroli, 2013). Dirkx (2015) betreurt dit niet, hij stelt dat er eigenlijk geen nationaal landschapsbeleid was, hooguit op papier. De verschillende beleidslijnen, zoals de plannen voor Nationale landschapsparken en Nationale landschappen, kregen nooit instrumenten en werden daarom ook nooit (nationaal) uitgevoerd.

Het landschap werd overgelaten aan de provincies, wat paste in de trend van minder overheid en een samenleving die het zelf moet doen. Diezelfde regering creëerde tegelijkertijd de functie van Rijksadviseur voor het Landschap, een van de rijksadviseurs van het College van Rijksadviseurs (CRA). Dit College probeert nu het landschap weer op de nationale agenda te krijgen.

transities
landschapsbeweging
landschapsbeleid
systeem
kwaliteit

J.N.M. (Jos) Dekker
Klaverstraat 36, 3582 VE Utrecht
josnmdekker@kpnmail.nl

Foto **Jerry van Dijk**.
Geervliet, Voorne-Putten.

NOVI

Een mogelijk nieuw kader voor nationaal landschapsbeleid vormt de Nationale Omgevingsvisie (NOVI), gebaseerd op de Omgevingswet (die in 2021 in werking zal treden). Centraal in de NOVI staan de begrippen omgeving en omgevingskwaliteit. Voor iedereen, ook voor het Rijk, geldt een zorgplicht voor de omgevingskwaliteit, volgens Roncken & Beunen (2017) overigens meer in de vorm van een moreel appèl dan een verordening. Deze omgevingskwaliteit zal niet worden getoetst aan vastgelegde normen, maar moet tot stand komen in het proces van ontwikkeling van de omgeving.

De NOVI is nog in ontwikkeling. Er is een Startnota verschenen, maatschappelijke organisaties hebben een inbreng geleverd en het publiek is geraadpleegd. In de Startnota is landschap een onderdeel van de fysieke leefomgeving (Ministerie van Infrastructuur en Milieu, 2017). Het Interprovinciaal Overleg (IPO) pleit in zijn inbreng voor een waarlijk nationale visie, maar landschap speelt in dit advies geen rol: 'Zuinig zijn met de groene omgeving' (IPO, 2018) is een wel heel armoedige opgave voor landschapsbeleid. Natuurmonumenten daarentegen eist in haar inbreng dat de kwaliteit van het landschap wordt benoemd als thema van nationaal belang. Voor Natuurmonumenten verdient 'landschap' een volwaardige uitwerking als eigenstandig beleidsdoel, dat richtinggevend en kaderstellend is voor decentrale overheden (Natuurmonumenten, 2018). De vraag is of Natuurmonumenten haar zin krijgt.

Er is meer nationaal beleid dat relevant zou kunnen zijn voor het landschap, zoals het natuur- en landbouwbeleid. Het Nederlandse natuurbeleid is echter sterk gericht op de bescherming van biodiversiteit in het kader van de Europese Habitat- en Vogelrichtlijn. Volgens de Rijksnatuurvisie 2014 geeft landschap identiteit. De bescherming ervan is in de eerste plaats een taak van de

provincies. In de landbouwvisie 'Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden' van minister Schouten komt landschap als zelfstandige factor echter nauwelijks voor. Ruimtelijke ordening, dat van groot belang is geweest voor het landschap, is 'uit de mode' in het beleid (Feddes & Nefs, 2018). Het is deel gaan uitmaken van het provinciaal en gemeentelijk beleid voor de leefomgeving. De provincies zijn nu aan zet.

Landschapsvariatie

Vooruitlopend op de nieuwe Omgevingswet werken de provincies aan hun omgevingsbeleid, waaronder ook landschap valt. Bescherming van het landschap is niet overal verzekerd: de kwaliteit wordt vooral geborgd door stimuleren en inspireren, minder door sturen en toetsen. Daarbij verschilt de mate van sturing sterk per provincie (Berkers, 2017). De uitdaging voor de provincies bij de grote opgaven is groot. Het huidige provinciale beleid voor ruimtelijke kwaliteit richt zich vooral op kleinere en middelgrote opgaven, maar is niet afdoende voor de majeure ruimtelijke opgaven, zoals grote windmolenparken en zonnevelden (Hoekstra & Veenbos, 2017). Samenhang in beleid, op verschillende overheidsniveaus én daarbinnen, is niet geborgd. Dit kan gemakkelijk leiden tot een grote regionale variatie in de zorg voor omgevingskwaliteit.

Landschapsopvattingen

We zien dat 'landschap' in het beleid vervangen wordt door 'omgeving'. Daarbij dreigt nu met 'landschap' hetzelfde te gebeuren als met 'natuur' in het begin van de jaren 1990, dat toen vervangen werd door 'biodiversiteit', een zogenaamd krachtiger concept. Maar hoewel de term biodiversiteit breed werd gedefinieerd, wordt hij toch vooral gebruikt voor 'soortenrijkdom', wat maar één aspect is van natuur.

Ook het begrip landschap houdt meer in dan ‘omgeving’. Over wat landschap is bestaan veel verschillende opvattingen, afhankelijk van het perspectief. Zo noemt Van der Sluis (2017) vijf dimensies van landschap: ruimtelijk, mentaal, temporeel, cultureel en sociaalecologisch. Hij spreekt, in navolging van anderen, van landschap als een sociaalecologisch systeem. Schouten (2017) onderscheidt deels heel andere dimensies, zoals landschap als betwiste ruimte, als bron van onbehagen en als ruimte voor verbinding.

Volgens Dirx (2015) is de gangbare opvatting in wetenschap en beleid dat het landschap geen opzichzelfstaand fenomeen is, maar de dynamische uitkomst van het gebruik van de ruimte voor landbouw, mobiliteit, wonen, werken, energievoorziening, et cetera. Die opvatting spooft met de wijze waarop landschap in het beleid wordt behandeld, als een facet van andere functies: landschap als ondergrond, basis, leefruimte of decor. Het wordt gezien als het product van maatschappelijke activiteiten. Beheer en beleid zouden zich moeten richten op de ruimtelijke kwaliteit of landschapskwaliteit, door aandacht voor ruimtelijke ordening, de vormen en verhoudingen van het landschap en de beleving ervan. Daarentegen zijn landschapsecologen het landschap gaan zien als een complex relatiestelsel van structuren en processen (Kalkhoven, 2003); een systeem dat niet alleen input kent, maar ook eigen transformaties en een output heeft. In deze opvatting moet het landschap als een object behandeld worden, in relatie tot zijn natuurlijke en maatschappelijke omgeving. Beleid en beheer zouden zich moeten richten op een goed functionerend en productief landschap.

Complex systeem

In de praktijk blijkt landschap een complex systeem te zijn. Maatregelen pakken vaak niet zo uit als beoogd.

Neem bijvoorbeeld het herstel van het heidelandschap, dat verarmd is door verzuring. Al jaren wordt een scala aan herstelmaatregelen toegepast, waaronder branden, grazen of plaggen in combinatie met bekalken. Deze pakken niet zonder meer gunstig uit voor de fauna, vanwege de complexe mineralenhuishouding in bodem en vegetatie (Lucassen *et al.*, dit nummer; Van den Burg & Vogels, 2017).

Ook bij herstel van de biodiversiteit in het laagveenlandschap, waar eutrofiering een groot probleem is, speelt complexiteit een rol. De waterkwaliteit is verbeterd en de biodiversiteit in een aantal gebieden ook, maar in andere gebieden verslechtert deze nog steeds. Het laat zien dat een aanpak op landschapsschaal nodig is. En dat betekent ook dat er soms keuzes gemaakt moeten worden in de gewenste habitattypen of soortengroepen (Lamers *et al.*, 2018; Cusell *et al.*, 2018).

Nog een voorbeeld: landbouw en landgebruik moeten een bijdrage leveren aan de reductie van broeikasgasen. Voor het klimaatakkoord is de opdracht 3,5 Mt reductie in 2030, onder andere door verandering van landgebruik (1,5 Mt). De variabiliteit in broeikasgasemissies uit het landschap is echter zeer groot, in tijd en ruimte, door variatie in bodem, grondwaterstand, weer, gewas/vegetatie en gebruik/beheer (Schulp *et al.*, 2010). Peilverhoging in veenweidegebieden kan leiden tot een omslag van CO₂-uitstoot naar CO₂-opslag, maar verschillende broeikasgassen reageren heel verschillend op een dergelijke maatregel (Kroon *et al.*, 2010). Voor alle voorgenoemde maatregelen in deze sector geldt dat het effect onzeker zal zijn door de complexiteit van het systeem in ruimte en tijd.

Landschap als systeem is meer dan natuur, biodiversiteit, (leef)omgeving, ruimtelijke ordening, landelijk gebied of landbouw. Het is meer dan iets uiterlijks dat je kunt zien, of een ondergrond voor activiteiten.

Landschap als systeem is een speler in het leven van plant, dier en mens. Het vormt de basis van natuurlijk kapitaal en levert landschapsdiensten, zoals de productie van hout en voedsel, natuurlijke plaagregulatie en het zuiveren van afvalwater (Opdam, 2014). Het is een productiefactor van belang in onze economie. Mensen wonen en werken er en ze hebben er waarden in gelegd. Die waarden nodigen uit tot gebruik, én begrenzen dat. Zo is landschap ook een ‘regisseur’ van menselijke activiteiten (Hocks et al., 2018).

Veenweidelandschap

Een fraaie benadering van landschap als systeem presenteerde Peter de Ruyter, voor het laagveenlandschap van het Lage Midden van Friesland (Ruyter, 2018). De problemen in dit landschap zijn het gevolg van ontwatering: bodemdaling, verdroging (ook buiten het gebied), verzilting, hoge emissies van broeikasgassen, oxidatie van het veen, bodemdegradatie en teruglopende biodiversiteit. Daarmee nemen ook de belevingswaarde en cultuurhistorische waarde af en wordt de toekomst voor boeren onzeker. De Ruyter bepleit een systeemverandering voor het water, gedifferentieerd naar verschillende deelsystemen van het landschap. De CO₂-uitstoot neemt dan af, er is weer ruimte voor biodiversiteit, de belevingswaarde neemt toe en het creëert nieuwe mogelijkheden voor landgebruik door boeren. Het is een integrale gebiedsontwikkeling op basis van een benadering van het landschap als systeem. Een visie die degelijk is onderbouwd door een groep experts.

Systeem en kwaliteit

Een goed functionerend landschapssysteem is een kwaliteit op zich. Voor de beleving ervan kunnen echter andere kwaliteiten van belang zijn: openheid/geslotenheid, historisch/nieuw, mono-/multifunctioneel, her-

kenbaarheid. Landschapsarchitecten zijn bij uitstek in staat het landschap een boeiende kwaliteit geven, maar die gaat niet vanzelfsprekend samen met systeemkwaliteit. Vaak zijn landschapsarchitecten vooral bezig met vorm en beeld en minder met het systeem. Tekenend is dat in het inspiratie- en handboek ‘Duurzame landschapsarchitectuur’, dat een *state of the art* geeft (Dekker et al., 2015), het woord landschap bijna alleen maar voorkomt in de naam van de landschapsarchitecten, niet in hun object en opdracht. Systeem en kwaliteit kunnen elkaar ook bijten. De locatie en vorm van windmolenparken vraagt bijvoorbeeld om een zorgvuldige afstemming met de vogels en vleermuizen van het landschap.

Landschapsbeweging

De afgelopen jaren is een beweging ontstaan die pleit voor meer aandacht voor het landschap en voor een nationaal landschapsbeleid. Een impressie. In Manifest 2040 (2015), resultaat van het Jaar van de Ruimte 2015, roept een groot gezelschap van ambtenaren, wetenschappers en ruimtelijke experts het Rijk op om unieke stads- en landschapskwaliteiten te versterken. De Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) adviseert in ‘Verbindend landschap’ (2016) om landschap centraal te stellen bij de ruimtelijke vormgeving van de grote transitie en deze te laten coördineren door het Rijk. Natuurmonumenten (2016) vraagt het Rijk in haar aanvalsplan voor het Nederlandse landschap om visie te tonen en regie te nemen.

De (vierde) Landschapstriënnale in 2017 staat in het teken van de grote opgaven en de gevolgen daarvan voor het landschap. De Vereniging Deltametropool (en anderen) presenteerden er hun nationale landschapsagenda: ontwikkel en bescherm op nationaal niveau de provincie-overschrijdende cultuurhistorische landschapsstructuren, naast of overlappend met Nationale

Parken van wereldklasse zoals de Heuvelrug, het Van Gogh National Park en de Nieuwe Hollandse Waterlinie (Vereniging Deltametropool et al., 2017). Ook aan de orde kwam de Energielinie: in opdracht van de RCE zochten landschapsarchitecten naar mogelijkheden om de Hollandse Waterlinie, een belangrijk cultureel erfgoed, te behouden en versterken, door deze met duurzame energie te combineren (H+N+S, 2017). De triënnale leverde een ‘compendium van het ruimtelijk programma voor Nederland anno 2050’ op (Feddes & Nefs, 2018). De Vereniging Deltametropool heeft in 2016, samen met Staatsbosbeheer (SBB), RCE en CRa een *community of practice* opgericht, een gezelschap van voornamelijk landschapsarchitecten, dat de ideeën zoals gepresenteerd tijdens de landschapstriënnale verder wil uitwerken. SBB is hierbij betrokken omdat het een rol voor zich ziet in het ontwikkelen van een Groene Metropool (Veen, dit nummer).

Bij de ontwikkeling van het Ontwerp Klimaatakkoord werden alle klimaattafels ondersteund door ruimtelijke experts, waaronder landschapsarchitecten. De experts voor de sector landbouw en landgebruik zetten in op ruimtelijke kwaliteit, ofwel leefbare steden en landschappen. Zij proberen nieuwe functies, zoals duurzame energie, niet in te passen, maar te integreren met andere functies tot nieuwe samenhangende (energie)-landschappen. Zij zien het landschap als een systeem, dat ‘in- en uitademt’ en ‘stofwisselingprocessen’ kent (Hocks et al, 2018).

De eerdergenoemde prijsvraag ‘Brood & Spelen’, een initiatief van Alkemade en Strootman (CRa), daagde boeren en andere landeigenaren op de zandgronden van Zuid- en Oost-Nederland uit om samen met ontwerpers ideeën te ontwikkelen voor de grote opgaven van het platteland (www.prijsvraagbroodenspelen.nl).

In 2018 werden de zestien prijswinnaars gepresenteerd,

allen met kleinschalige en creatieve plannen om de grote problemen van het landelijk gebied aan te pakken. Het Deltaplan Biodiversiteitsherstel (2018) is een plan van een groot aantal partijen, waaronder boerenorganisaties, partijen uit de voedselketen, natuurorganisaties en onderzoekers. Overheden zijn er nog niet bij betrokken, maar het plan voorziet wel een belangrijke rol voor overheden, ook de nationale. Landschap heeft er een belangrijke plaats, omdat het identiteit biedt, maar ook als voorwaarde voor biodiversiteit.

Met Panorama Nederland (CRa, 2018) schetst het CRa een optimistisch toekomstbeeld van de ruimtelijke inrichting van Nederland, waarin alle grote opgaven een plek hebben gekregen en er toch een aantrekkelijk landschap is ontstaan in een schoner, hechter en rijker Nederland. Het CRa sluit aan op de Omgevingswet en de komende NOVI en ziet een grote rol voor ontwerpers die verder kunnen kijken dan de “kortademige overheid en markt”. Desondanks ziet het CRa een cruciale rol voor het Rijk om richting te bepalen. Het is een echt panorama, waarin vele mogelijke oplossingen in een totaal beeld van Nederland worden gepresenteerd.

Landschapsonzekerheid

In al deze adviezen, agenda’s en initiatieven klinkt een roep om verhoging van de landschapskwaliteit. Beheer van het landschap als functioneel systeem komt echter weinig ter sprake. Maar landschapskwaliteit zonder een goed functionerend landschapssysteem zal niet duurzaam zijn.

Al deze initiatieven resulteren nog niet in een helder beeld van hoe Nederland er anno 2050 uit zou kunnen zien, met alle transitie die gaande zijn. Het meest omvattende beeld, Panorama Nederland (CRa, 2018), is volgens de ontwerpers niet meer dan een (goede en aantrekkelijke) mogelijkheid.

Er is dus veel onzekerheid over het landschap van de toekomst: voor wie het huidige of vroegere landschap liefheeft een probleem, voor wie de toekomst wil vormgeven een kans.

Deze onzekerheid is aan de ene kant het gevolg van degenen die er mee bezig zijn: ontwerpers en ingenieurs zoeken praktische oplossingen voor een scala aan problemen op allerlei niveaus en zijn daar beroepshalve optimistisch over. Veel van hun ideeën zijn gericht op verbetering van het economisch vestigingsklimaat. Meer bedrijvigheid biedt kansen, maar houdt risico's in voor het landschap. Het levert vooralsnog geen consistent geheel op. Daarvoor is een samenhangend beleid nodig op alle overheidsniveaus. Ook die roep klinkt door in de vele initiatieven en adviezen. Dat beleid zou niet alleen gericht moeten zijn op bescherming, maar ook op ontwikkeling van kwaliteit. Het Rijk zou de regie op zich moeten, met de NOVI als kader voor het beleid van andere overheden.

Duurzame landschaps- of omgevingskwaliteit staat of valt met gedegen inzicht in dit systeem. Het landschap als systeem wordt in agenda's en initiatieven wel veron-

dersteld, maar weinig expliciet betrokken. Wat daarbij niet helpt is dat landschapsecologisch onderzoek aan de universiteiten na de jaren 1970 sterk is versmald en versnipperd in specialismen. Tekenend was hoe (landschaps)ecologen opvallend afwezig waren tijdens de diverse symposia over landschap. De belangstelling voor interdisciplinariteit in het ecologisch onderzoek lijkt echter weer terug te komen; complexe problemen vragen daar om. Ook landschapsecologie en landschapsarchitectuur zouden meer moeten samenwerken: ecologen moeten weer kwalitatief durven denken (en dat tijdens hun opleiding leren).

De nieuwe beweging voor het landschap is er een van vooral enthousiaste professionals en hun opdrachtgevers. Hoe hun ideeën zullen landen hangt ook af van de zeggenschap die de mensen krijgen die in dat landschap wonen en werken. De vormgeving van die zeggenschap is overigens een grote opgave op zich.

Summary

The revitalization of the landscape

Jos Dekker

transitions, landscape initiatives, landscape policy, quality, system,

The Dutch landscape will change by major transitions in the coming decades. Numerous initiatives are taken to renew the landscape and to improve its quality. Many

require a steering role from the national government in landscape policy. The focus is mainly on landscape quality, not on landscape as an ecological system.

Literatuur

- Berkers, M.** 2017. Ruimtelijke kwaliteit voor het landschap. Landschap 34: 169-171.
- Boer, J. de,** 2018. Landschapspijn. Amsterdam. Atlas Contact.
- Burg, A. van den & J. Vogels,** 2017. Zuur voor de fauna. Landschap 34: 71-79.
- College van Rijksadviseurs,** 2018. Panorama Nederland. www.collegevanrijksadviseurs.nl/projecten/panorama-nederland
- Cusell, C., B. de Haan, G. Kooijman et al.,** 2018. Roadmap voor herstel Weerribben-Wieden. Landschap 35: 111-117.
- Dekker, H., M. Horsten, E. Kruit et al.,** 2015. Duurzame landschapsarchitectuur. Wageningen. Blauwdruk.
- Deltaplan voor Biodiversiteitsherstel,** 2018. www.samenvoorbiodiversiteit.nl
- Dessing, N. & B. Pedroli,** 2013. Voldoet Nederland nog wel aan de Europese Landschapsconventie? Landschap 30: 15-19.
- Dirkx, J.,** 2015. Weinig verdriet bij afscheid rijkslandschapsbeleid. Landschap 32: 189-193.
- Feddes, F. & M. Nefs (red),** 2018. Het volgende landschap. Rotterdam. Stichting Landschapstriennale en Vereniging Deltametropool.
- Hocks, B., L. Tolk, R. Wijnakker et al.,** 2018. Ruimte in het klimaat-akkoord. Generation. Energy *et al.*
- Hoekstra, J. & H. Veenbos,** 2017. Of? Waar? Hoe? Landschap 34: 193-197.
- H+N+S Landschapsarchitecten,** 2017. Energielinie. Amersfoort.
- IPO,** 2018. Position paper NOVI van de gezamenlijke provincies.
- Kalkhoven, J.,** 2003. Landschapsecologie als zelfstandig vakgebied. In: D. van Dorp, K.J. Canters, J.T.R. Kalkhoven & P. Laan, 2003. Landschapsecologie. Amsterdam, Boom.
- Kroon, P., A. Schrier-Uijl, P. Stolk et al.,** 2010. Beïnvloeden van landgebonden broeikasgasemissies. Landschap 27: 99-109.
- Lamers, L., J. Geurts, M. van Schie et al.,** 2018. Waterkwaliteit en biodiversiteit in het laagveenlandschap. Landschap 35: 95-103.
- Leeflang, H., R. van der Wouden, P. Witsen et al.,** 2015. Manifest 2040. www.wijmakennederland.nl/pdf/Manifest2040.pdf
- Lucassen, E., M. van Roosmalen & J. Roelofs,** 2019. Heideherstel. Vulkamin; een beter alternatief voor dolocal? Landschap 36: 25-33 (dit nummer).
- Ministerie van Infrastructuur en Milieu,** 2017. De opgaven voor de Nationale Omgevingsvisie. Den Haag.
- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit,** 2018. Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden. Den Haag.
- Natuurmonumenten,** 2016. Een land om te koesteren; aanvalsplan voor het Nederlandse landschap. 's-Graveland.
- Natuurmonumenten,** 2018. Position paper Natuurmonumenten NOVI. 's-Graveland.
- Opdam, P.,** 2014. Op zoek naar het duurzame landschap. Wageningen UR.
- Raad voor de leefomgeving en infrastructuur,** 2016. Verbindend landschap. Den Haag.
- Roncken, P. & R. Beunen,** 2017. Omgevingskwaliteit als provinciale missie. Landschap 34: 161-168.
- Ruyter, P. de,** 2018. Naar een weerbaar en volhoudbaar laagveenlandschap. Landschap 35: 184-195.
- Schouten, M.,** 2017. De verschillende dimensies van het landschap. Landschap 34: 31-34.
- Schulp, N., C. Jacobs, J. Duyzer et al.,** 2010. Variabiliteit in ruimte en tijd ontrafeld. Landschap 27: 67-79.
- Sluis, Theo van der,** 2017. Europe: the paradox of landscape change. Thesis. Wageningen. Wageningen University.
- Veen, A. van,** 2019. Groene metropool. Landschap 36: 43-47 (dit nummer).
- Vereniging Deltametropool et al.,** 2017. SPOT ON. Rotterdam.